

<https://doi.org/10.62837/2025.9.12>

AYNURƏ ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

ORCID: 0009-0004-3415-1357

e-mail: amea.aliyeva@mail.ru

MƏHƏMMƏD HÜSEYN TƏBRİZİNİN “BÜRĦANI-QATE” LÜĞƏTİNDƏ “ŞAHNAMƏ” ADLARI

Xülasə

Azərbaycanlı leksikoqraf Məhəmməd Hüseyin Təbrizi tərəfindən tərtib edilən “Bürhani-qate” lüğəti XVII əsr fars dili leksikoqrafiyasının yeni mərhələsinin ilk və ən sanballı nümunəsidir. Lüğət dil və ədəbiyyat, tarix və mədəniyyət, coğrafiya və bir çox elm sahələri üzrə məlumatların cəmləşdiyi qiymətli mənbə olaraq zəngin onomastik leksikaya malikdir.

Dilin böyük bir hissəsini təşkil edən xüsusi adlar tədqiqat üçün zəngin material verir. Bu məqalədə “Bürhani-qate” lüğətində cəmləşən külli miqdarda antroponimlərin bir hissəsini təşkil edən Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən götürülmüş şəxs adları tədqiqata cəlb olunmuşdur. “Şahnamə” müəllifi farsmənşəli adlar icad edərək şəxs adları sırasını zənginləşdirməklə fars dilinin şəxs adları sisteminə öz töhfəsini vermişdir. Diqqətçəkən məqamlardan biri bu adların bir çoxunun Azərbaycan şəxs adları sırasında da yer alaraq, adqoyma ənənəsinə öz təsirini göstərməsidir.

Açar sözlər: “Bürhani-qate” lüğəti, “Şahnamə” eposu, onomastik vahid, antroponim, şəxs adı.

Hər bir xalqın tarixi keçmişi, onun coğrafi mövqeyi, etnik tərkibi, müxtəlif xalqlarla qurduğu ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri onun onomastikasında, yəni xüsusi adlar toplusunda öz əksini tapmış olur. Sadalanan proseslərlə yanaşı, tarix boyu baş vermiş müxtəlif hadisələr də həmin xalqa məxsus olan xüsusi adların bölgüsündə əsas yer tutan antroponimlərə (*hər hansı bir şəxsi və ya müəyyən insan qrupunu bildirmək üçün işlədilən xüsusi ad*) təsir edərək, onların müəyyən dəyişikliyə uğramasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibi içərisində xüsusi lay təşkil edən və hər bir xalqın tarixi, məişəti və adət-ənənələri ilə qırılmaz bağlı olan antroponimlərin insan cəmiyyətinin meydana gəldiyi vaxtdan yarandığını desək, yanılmırıq. Çünki “ailə və ya qəbilə, yəni ilk insan kollektivi yarandığı gündən insanları bir-birindən fərqləndirmək üçün adlardan istifadə etmək ehtiyacı meydana gəlmişdir” [1, s.20]. Beləliklə, hər bir xalqa məxsus olan antroponimlərin onların özünəməxsus yaranma tarixinə və adət-ənənələrlə bağlılığı qaçılmazdır. Deməli, hər adın yaranma tarixi də o adı daşıyan xalqın tarixi qədər qədimdir.

XVII əsr klassik fars leksikoqrafiyasının dəyərli söz xəzinələrindən biri olan görkəmli Azərbaycan leksikoqrafi Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi tərəfindən 1062/1652-ci ildə tərtib olunmuş “Bürhani-qate” lüğəti onomastik vahidlərin geniş yer aldığı mənbələrdəndir.

Lüğətdə toplanmış farsmənşəli və alınma şəxs adları o dövrün antroponimlər sistemi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Cəmiyyətdə bir insanı digərindən fərqləndirmək üçün istifadə olunan şəxs adları cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyət, qarşılıqlı münasibət yaradılmasına xidmət edir. Bu baxımdan, “xalqın çoxəsrlik mədəni fəaliyyətinin, ümumxalq təfəkkürü yaradıcılığının inkişaf səviyyəsinin məhsulu olub, ünsiyyəti sahmana salan əsas vasitə” [2, s.42] olan şəxs adları “antroponimiyanın ən qədim kateqoriyası” [2, s. 39] hesab edilir.

Ad haqqında verilmiş fikirləri birmənalı şəkildə “Bürhani-qate” lüğətində yer almış çoxlu sayda antroponimlərə də aid etmək olar. Belə ki, mənbədə toplanmış adların üzərindən yalnız şəxs adı olaraq keçmək mümkün deyil, onlar həmçinin müstəqil şəkildə tarixin keçmiş izlərini özündə saxlayan dəyərli məlumat daşıyıcısıdır.

“Bürhani-qate”də yer almış şəxs adlarının bir çoxu Əbülqasım Firdovsinin (941-1021) “Şahnamə” eposuna aid olan şəxs adları toplusundan ibarətdir. “Bürhani-qate” lüğətində “Şahnamə”də yer alan şəxs adlarına geniş yer verildiyini nəzərə alaraq, məqaləmizdə ümumi şəkildə onlara nəzər salmağı uyğun hesab etdik. “Bürhani-qate”də həmin adların ümumi sayı 242-dən çoxdur.

Altmış min beytdən ibarət olan Firdovsinin möhtəşəm “Şahnamə” eposu “...ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq bizim eramın VII əsrinin ortalarında olan bir dövrün hadisələrini özündə əks etdirir. Əsərdə İranda hakimiyyətdə olmuş Pişdadilər, Kəyanilər, Əşkanilər və Sasanilər sülaləsinin 48 hökmdarının sərgüzəştləri mifik-əsatiri, tarixi-qəhrəmanlıq və tarixi kontekstdə izlənilir” [3, s.13]. Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin nadir incilərindən sayılan bu əsər bir çox sənətkarların, alimlərin müraciət etdikləri dəyərli mənbələrdən biri sayılır. Təsədüfi deyil ki, “Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin üç poeması – “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” Firdovsinin “Şahnamə”si ilə səsleşir [3, s.13].

“Şahnamə” əsərinin mühüm özəlliklərindən biri də müəllifin təmiz fars dilində adlar icad etməsi olmuşdur. Firdovsi “Şahnamə” əsəri ilə külli miqdarda sırf fars dilinə məxsus adlar yaratmaqla bu dilin şəxs adları sisteminə öz töhfəsini vermişdir. Bu baxımdan fars şəxs adları sırasının zənginləşməsində Firdovsinin rolu danılmazdır.

Əlbəttə, məqalədə bu adların hamısını sadalamaq mümkün deyil. Çünki, “Şahnamə” əsəri alim, tarixi şəxsiyyətlər, hökmdarlar, onların ata-babaları, övladları, nəvə-nəticələri, həmçinin pəhləvanlar, ordu başçılarının adlarının zənginliyi ilə seçilir. Bu əsərdə olan adların bir çoxunun “Bürhani-qate” lüğətində toplanması

həmin dövrdə istər “Şahnamə” əsərinin, istərsə də həmin şəxs adlarının böyük bir coğrafi arealda geniş yayılmasından xəbər verir.

Həmin farsmənşəli adların bir çoxunun Azərbaycan şəxs adları sırasında yer alması da diqqətdən kənar qalmır. “Bürhani-qate” lüğətində verilmiş “Şahnamə” adlarından Cəmşid, Bəhram, Bəhmən, Əfrasiyab, Firidun, Firəngiz, Humay, İsfəndiyar, İskəndər, Qubad, Mehrab, Nəriman, Pərviz, Polad, Rüstəm, Südabə, Suğra, Söhrab, Səyavuş, Şəhrinaz, Telman, Turac, Təhmuraz, Təhmasib və s. kimi farsmənşəli şəxs adları Azərbaycan şəxs adları sırasında çox işlənir.

“Bürhani-qate”də verilmiş “Şahnamə” antroponimləri ilə bağlı bir məqamı da diqqətə çatdırmaq istərdik. Belə ki, lüğətdə yer almış həmin şəxs adlarının izahlarında onların “Şahnamə” surətləri olması birbaşa qeyd edilməsə də, müraciət etdiyimiz müasir fars şəxs adları lüğətləri vasitəsilə bu adların adıçəkilən mənbədən götürülməsi təsdiqini tapmış olur. Bu fakt “Şahnamə”də verilmiş adların əksəriyyətinin müasir fars şəxs adları sistemində yer almasının göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Həmçinin, müasir şəxs adları lüğətlərinə müraciət etməkdə məqsədimiz “Bürhani-qate”də verilmiş antroponimlərin yazılış, tələffüz və mənalarnı dəqiqləşdirməklə yanaşı, onların fars şəxs adları sistemini zənginləşdirmək işində əhəmiyyətini önə çəkməkdir.

“Şahnamə” adları arasında rast gəldiyimiz və diqqətçəkici məsələlərdən biri bəzi adların mövcud olan bir və bir neçə variantları və həmin variantların müasir fars şəxs adları sistemində yer almalarıdır. Məhəmməd Təbrizi eyni adların müxtəlif variantlarını təqdim edərkən bəzən variantların hansı dildə işləndiyini də qeyd etmişdir.

Lüğətdə bir neçə qrafik və fonetik variantlarda təqdim edilmiş antroponimlər də kifayət qədərdir. “Bürhani-qate” lüğətində çoxluq təşkil edən “Şahnamə” adları arasında da belə antroponimlərə rast gəlinir. Öncə həmin adlarda olan variant fərqliliyini çox sayda əlyazma nüsxəsi olan “Şahnamə” əsərində müşahidə edə bilərik. Bu variantlar isə səhv deyil, ayrı-ayrı dövrlərdə sözlərdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Bundan başqa, Məhəmməd Təbrizin hər hansı bir antroponimin bir neçə variantını göstərməsi həm əvvəllər tərtib edilmiş lüğətlərə istinad, həm də ümumiyyətlə, həmin ifadələrin ona məlum olan dil və ləhcələrdə işlənən şəkillərinin heç birini kənar qoymaması ilə də əlaqəlidir. Həmin adların zamanla yaranmış müxtəlif variantlarının işlək formalarını təyin etməkdə müasir fars şəxs adları lüğətləri qismən də olsa yardımçı olur. Belə lüğətlərdə isə ya variantların bəzisi daxil edilmir, ya da həmin variant şəxs adları sırasında yer almışsa, o zaman adın izahında onun hansı addan qaynaqlandığı qeyd edilir. Bir neçə variantda təqdim edilmiş şəxs adlarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

اسپندار *Espendar* [4, 8^b], اسپنديار *Espendeyar* [4, 29^a], اسفنديار *Esfəndeyar* [4, 31^a], سپندار *Sepəndar* [4, 217^b] sözləri İsfəndiyar mənasında olub Gəştasbın oğlunun adıdır. Bunlardan “Şahnamə”də olan variant اسپنديار *Esfəndeyar* antroponimidir. Bu

variantlardan “Fərhəng-e əsami” lüğətində “اسفندیار، اسپندیار” mənalı اسپندار *Espendar* [5, s.23], “Fərhəng-e nam-e soxən” lüğətində söz sırasında verilmiş “اسپندیار” adının izahında “اسفندیار” variantı olması verilib [6, s. 25]. “Fərhəng-e namha-ye irani” lüğətindəki “اسپندار” variantının da izahında məhz “اسفندیار” adı göstərilib [7, s.104]. Əlavə olaraq “Fərhəng-e nam-e soxən” lüğətində söz sırasında verilmiş اسپندیاد *Espendeyad* adı da [6, s.104] “اسفندیار” adının digər variantı kimi göstərilib.

برنوس *Bərnus* [4, 66^b], برونوس *Bərunus* [4, 67^a] adlarını birləşdirən ümumi mənə “ordu başçılarından, rəhbərlərindən birinin adıdır”. Lakin qeyd etmək istərdik ki, “Fərhəng-e nam-e soxən” adlı lüğətdə verilmiş “برنوس” adının variantına yaxın “برنوش” sözünün izahında [6, s.41] “برانوش” adının digər variantı olması verilib. “برانوش” sözünün izahında “Şahnamə” surətlərindəndir, Sasani padşahı Şapurun zamanında Rumlu ordu başçısının adıdır” izahı əksini tapmışdır [6, s.40]. Dehxdanın lüğətinə istinadən برنوش *Bərnuş* [8, s.973] və برانوش *Bəranuş* [8, s.805] adları برونوس *Bərnus* adının [8, s.973] digər variantlarıdır. Beləliklə, “Bürhani-qate”də bu adların “Şahnamə” obrazlarından olması qeyd edilməsə də, digər lüğətlərə əsasən “برنوس” və bu kökdən olan “برونوس” adlarının eyni adların müxtəlif variantı olması sübuta yetirilir.

Rüstəm Zalın babalarından birinin adı, Təhmasibin oğlu Zuvun övladının adını bildirən گرشاسب *Gərşasb* [4, 346^b], گرشاسف *Gərşasf* [4, 346^b], گرشاسب *Gərşasb* [4, 346^b] variantları ilə yanaşı fars şəxs adları lüğətlərində گرشاسب *Gərşasp* [6, s.212] və گرجاسب *Gərcasp* [7, s.147] variantlarına da rast gəlirik.

İsfəndiyar Ruyintənin atasının adını ifadə edən گشتاسب *Qoşasb* [4, 350^b], گشتاسب *Qoştasb* [4, 350^b], گشتاسب *Qoştasb* [4, 350^b] və گشتاسب *Qoşasb* [4, 350^b] antroponimləri də coxvariantlı adlardır. M.Müin lüğətinə istinadən گشتاسب *Qoşasb* [9, s.1704], گشتاسب *Qoştasb* [9, s.1705], گشتاسب *Qoştasf* [9, s.1705], گشتاسب *Qoştasb* [9, s.1705] adları گشتاسب *Qoştasp* [9, s.1705] adının digər variantlarıdır.

Xüsusi adlar arasında mənaca bir neçə onomastik vahidi əhatə edən müxtəlif variantlı adlar da vardır. Məsələn: آزرم *Azərm* [4, 14^a], آزرمیدخت *Azərmidoxt* [4, 14^a], sözləri antroponim və toponim kimi “Xosrov Pərvizin qızının adını və bünövrəsini qoyduğu şəhərin adı”ni bildirir; اورمز *Ormoz* [4, 26^a-26^b], اورمزد *Ormozd* [4, 26^b], اورمز *Urmoz* [4, 45^b], اورمزد *Urmozd* [4, 45^b], هرمز *Hormoz* [4, 422^b], هورمز *Hurmoz* [4, 430^b], هورمزد *Hurmozd* [4, 430^b] adları “şəmsi təqvimin hər ayının ilk günü, mələk adı, Yupiter, İsfəndiyarın oğlu və s.” mənalı müxtəlif onomastik vahidləri əhatə edir; گودر *Qudər* [4, 356^b], گودرز *Qudərz* [4, 356^b], گودره *Qudəre* [4, 356^b] adlarını birləşdirən ümumi mənalar “Əşkani şahlarından olan Şapurun oğlunun adı, ördək cinsindən olan quş adı, İran pəhləvanlarından birinin adı, buzovun dərisi” izahlarıdır.

Əlbəttə ki, ortaq mənaları olan belə sözlərdə hər bir sözün özünə məxsus olan fərqli mənaları da vardır. Məsələn: گودر *Qudər* sözünün izahında verilmiş “buzov və maralın balası” mənaları bu variantın daşdığı fərdi mənaldır. Bu fərdi mənalar isə,

əsasən, həmin sözlərin daşdığı onomastik vahidlərdə deyil, ümumi isimlərdə təzahür edir.

Göründüyü kimi, yuxarıda verilmiş adların ifadə etdiyi məna çalarları həm sözlərin izahında müxtəlif onomastik vahidləri əhatə etmələrində, həm də ümumi ismə də aid olunmasında özünü göstərir.

Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” eposunda təqdim edilən, əsasən, qədim İran mifologiyası və tarixi ilə bağlı olan adlar xeyir və şər arasındakı əbədi mübarizənin təcəssümü fonunda formalaşmışdır. Qəhrəmanlıq, ləyaqət və tarixə bağlılıq kimi müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi qəbul edilən bu adlar Azərbaycan şəxs adları sisteminin zənginləşdirilməsində də özünəməxsus rola malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Xalıqov, F. Azərbaycan onomalogiyası (Folklor əsasında). – Bakı: Müəllim, – 2009, – 242 s.
2. Çobanov, M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. – Bakı: Maarif Nəşriyyatı, – 1962, – 270 s.
3. Firdovsi, Ə. Şahnamə. Tərtib və çapa təqdim edən f.e.n. Əlizadə L. – Bakı: Nurlan, – 2005, – 992 s.
4. (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). برهان قاطع، محمد حسين بن خلف تبریزی.
5. فرهنگ اسامی، به کوشش محمد حماصیان. کرمان، خدمات فرهنگی کرمان، 1378، 318 ص.
6. فرهنگ نام سخن، به سرپرستی دکتر حسن انوری، تألیف مرجان انصاری. سولماز شرکت افتخار، تهران، 1384، 281 ص.
7. فرهنگ نامهای ایرانی، گردآورنده: منصوره چراغی. چاپ ششم، 1388، 192 ص.
8. لغتنامه، علی اکبر دهخدا. زیر نظر دکتر محمد معین، دکتر سید جعفر شهیدی، شماره مسلسل 168، شماره حرف ب (بخش اول)، تهران، بهمن و اسفند 1349 هجری شمسی، چاپخانه سازمان چاپ دانشگاه تهران، ص. 901-1004.
9. فرهنگ فارسی، تألیف: دکتر محمد معین. جلد ششم (اعلام)، تهران، 1352، ص. 1393-2351.

Алиева Айнура

ИМЕНА «ШАХНАМЕ» В СЛОВАРЕ «БУРХАНИ-ГАТЕ» МУХАММЕДА ГУСЕЙНА ТАБРИЗИ

Резюме

Словарь «Бурхани-гате», составленный азербайджанским лексикографом Мухаммедом Гусейном Тебризи, является первым и наиболее значимым образцом нового этапа персидской лексикографии XVII века. Словарь является ценным источником информации по языку и литературе, истории и культуре, географии и многим другим научным областям и содержит богатую ономастическую лексику.

Имена собственные, составляющие значительную часть языка, предоставляют собой богатый материал для исследования. В данной статье

рассматриваются личные имена из «Шахнаме» Фирдоуси, составляющие часть обширного массива антропонимов, собранных в словаре «Бурхани-гате». Автор «Шахнаме» внёс вклад в систему личных имён персидского языка, создав имена персидского происхождения и обогатив их список. Примечательно, что многие из этих имён также включены в список азербайджанских личных имён, что оказало влияние на традицию именования.

Ключевые слова: словарь «Бурхани-гате», эпос «Шахнаме», ономастическая единица, антропоним, личное имя.

Aynura Aliyeva

“SHAHNAMEH” NAMES IN THE “BURHANI-KATI” DICTIONARY OF MAHAMMAD HUSEYN TABRIZI

Summary

The “Burhani-kati” dictionary, compiled by Azerbaijani lexicographer Mahammad Huseyn Tabrizi, is the first and most significant example of a new stage in 17th-century Persian lexicography. The dictionary is a valuable source of information on language and literature, history and culture, geography and many other scientific fields and has a rich onomastic lexicon.

Proper names, which constitute a large part of the language, provide rich material for research. In this article, personal names taken from Ferdowsi’s “Shahnameh”, which constitute a part of the large number of anthroponyms collected in the “Burhani-kati” dictionary are included in the research. The author of “Shahnameh” has contributed to the system of personal names of the Persian language by inventing names of Persian origin and enriching the list of personal names. One of the noteworthy points is that many of these names are also included in the list of Azerbaijani personal names, influencing the naming tradition.

Keywords: “Burhani-kati” dictionary, “Shahnameh” epic, onomastic unit, anthroponym, personal name.

Rəyçi: Akademik *Möhsün Nağısoylu* tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.